

В. Шевчук, доцент НЮА України

Криміналістична профілактика злочинів та її роль у побудові методики розслідування: дискусійні проблеми

Одним із перспективних напрямків удосконалення методики розслідування окремих видів злочинів є розробка і дослідження питань криміналістичної профілактики. З огляду на це вважаємо справедливою точку зору криміналістів, згідно з якою методика виявлення причин та умов, які сприяють вчиненню злочинів, формується саме в надрах методики розслідування, входить до її предмета і є її необхідною складовою частиною¹; методика виходить із обов'язковості, а не факультативності виявлення цих обставин, необхідності їх доказування шляхом збирання, перевірки та оцінки доказів, розробки заходів щодо усунення причин та умов їх реалізації².

Методика розслідування злочинів відображає процес боротьби зі злочинами як єдність розкриття, розслідування і спеціально спрямованого попередження злочинів. При цьому двоєдина функція криміналістики виражена в діяльності правоохоронних органів по попередженню злочинів у сфері розкриття, розслідування, з одного боку, і у сфері спеціального попередження — з іншого³. Тому І. Возгрін правильно вважає, що частиною криміналістичних рекомендацій є опис особливостей підготовки і проведення попереджувальної діяльності при розслідуванні окремих видів злочинів⁴.

Слід зазначити, що розробка засобів, прийомів і методів профілактичного характеру завжди була предметом наукового

¹ Див.: Яблоков Н. П. Совершенствование методических основ расследования преступлений // Сов. государство и право. — 1976. — № 2. — С. 71.

² Див.: Андреев И. С, Грамович Г. И., Порубов Н. И. Криминалистика: Учебное пособие / Под ред. Н. И. Порубова. — Минск, 1997. — С. 179.

³ Див.: Зудин В. Ф. Социальная профилактика преступлений (Криминологические и криминалистические проблемы). — Саратов, 1983. — С. 156, 157.

⁴ Див.: Возгрин И. А. Общие положения методики расследования преступлений // Криминалистика: Учебник / Под ред. Т. А. Седовой, А. А. Эксархонуло. — СПб, 2001. — С. 618, 619.

пошуку в криміналістиці. Так, ще І. Якимов відмічав, що розробка найбільш раціональних способів попередження і припинення злочину, який вже вчиняється, є одним із завдань криміналістики¹. Вважається, що саме він уперше ввів до предмета криміналістичної науки завдання попередження злочинів².

На необхідність розробки питань профілактики у криміналістиці в 30-ті роки ХХ ст. вказували Є. Владимиров, Г. Зильберквіт, Ю. Кацапельсон³, В. Громов⁴, а наприкінці 40-х — П. Тарасов-Радионон⁵.

Особливо активізувалися дослідження проблем попередження злочинів у криміналістичній науці в 60-ті роки ХХ ст. У цей час розгорнулася дискусія щодо місця профілактики злочинів криміналістичними засобами в системі курсу криміналістики, а також їх змісту, завдань та щодо інших питань, які й на сьогодні залишаються дискусійними і потребують глибокого осмислення.

Серед існуючих точок зору можна виділити декілька. Одні автори предмет і завдання криміналістичної профілактики надмірно розширюють: до профілактичних функцій криміналістики, крім специфічних, пропонують віднести ще й суто процесуальні, оперативно-розшукові, управлінсько-організаційні та політико-виховні, включаючи прийоми ведення широкої правової пропаганди і політико-виховної роботи серед населення⁶. Інші науковці необґрунтовано звужують ці завдання лише до розробки техніко-попереджувальних заходів⁷.

¹ Див.: *Якимов И. Н.* Криминалистика. Руководство по уголовной технике и тактике. — М., 1925. — С. 25.

² Див.: *Корноухов В. Е.* Основы теории профилактики преступлений // Курс криминалистики: Общая часть / Отв. ред. В. Е. Корноухов. — М., 2000. — С. 764.

³ Див.: *Владимиров Э. В., Зильберквит Г. А., Кацапельсон Ю. Д.* Уголовная профилактика. — М., 1934. — С. 10.

⁴ Див.: *Громов В. У.* Предварительное расследование в уголовном процессе. — М., 1935. — С. 16.

⁵ Настольная книга следователя / Шейнин Л. Р., Тарасов-Радионон П. И., Роземблит С. Я. / Под. ред. Г. Н. Сафонова. — М., 1949. — С. 85–87.

⁶ Див.: *Зудин В. Ф.* Предотвращения и расследование преступлений. — Саратов, 1963. — С. 79–84.

⁷ Див.: *Герцензон А. А.* Вопросы предупреждения преступлений в новом законодательстве союзных республик // Сов. государство и право. — 1961. — № 7. — С. 69.

У той же час серед криміналістів обґрунтовувалася точка зору, згідно з якою криміналістика у попередженні злочинів не повинна виконувати якусь особливу роль, яка відрізнялася б від притаманної їй «служби» в межах застосування криміналістичних засобів, прийомів та методів. У розвиток цієї позиції зазначалося, що особливого «криміналістичного» попередження не існує і немає жодних підстав для вирізнення такого поняття¹.

На наш погляд, серед полярних позицій найбільш переконливою є позиція вчених, які пропонують ідею формування криміналістичної профілактики як окремої криміналістичної теорії. Зокрема, ще в 1961 р. В. Колмаков запропонував виділити у криміналістиці поряд із технікою, тактикою та методикою самостійний розділ і сконцентрувати в ньому все, що стосується профілактики у криміналістичній науці². І. Фрідман, розвиваючи цю ідею, зазначав, що «перелік окремих криміналістичних теорій не можна визнати повним без включення в нього вчення про криміналістичну профілактику, яка є методологічною базою дослідження і розробки засобів, прийомів і методик попередження злочинів»³. Така позиція є досить поширеною серед криміналістів, про що свідчить той факт, що останнім часом у науковій та навчальній літературі криміналістичну профілактику злочинів розглядають як окрему криміналістичну теорію⁴.

Треба зазначити, що криміналістичну профілактику злочинів слід розглядати у двох аспектах.

По-перше, *криміналістична профілактика злочинів як специфічна діяльність уповноважених законом суб'єктів*, що здійснюється на підставі застосування засобів криміналістичної техніки, прийомів, криміналістичної тактики, методів розсліду-

¹ Див.: Васильев А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений. — М., 1978. — С. 16, 18.

² Див.: Колмаков В. П. Некоторые вопросы криминалистической профилактики преступлений // Сов. государство и право. — 1961. — № 12. — С. 107.

³ Фрідман И. Я. Вопросы профилактики преступлений в системе криминалистики // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1971. — Вып. 8. — С. 102.

⁴ Див.: Зудин В. Ф. Криминалистическая профилактика преступлений (концепция, принципы, средства реализации). — Воронеж, 1995; Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. — Х., 1999. — С. 192–198; Корноухов В. Е. Вказ. праця. — С. 764–778; Яблоков Н. П. Криминалистика. — М., 2000. — С. 64–68 та ін.

вання певних злочинів і пов'язана із встановленням причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів, а також вжиттям спеціальних криміналістичних засобів для профілактики, запобігання і припинення злочинної діяльності конкретних осіб. При цьому суб'єктами криміналістичної профілактики у відповідних видах і формах її застосування виступають органи дізнання, оперативно-розшукові органи, слідчий, експерт, прокурор, суддя. У зв'язку з цим слід розрізняти такі види профілактичної діяльності: 1) слідчу профілактику — здійснюється слідчим під час розслідування злочинів; 2) оперативну профілактику — застосовується органом дізнання і оперативно-розшуковими органами в процесі виявлення і розкриття злочинів; 3) експертну профілактику — має місце при проведенні судових експертиз; 4) судову профілактику — провадиться при розгляді кримінальних справ у суді¹.

По-друге, *криміналістична профілактика злочинів як один із наукових напрямків криміналістичної науки, окрема криміналістична теорія*, основними напрямками якої можуть бути: 1) вивчення закономірностей утворення, виявлення і дослідження слідів-ознак криміногенних обставин, характерних для тих чи інших видів злочинів; 2) дослідження і розробка техніко-криміналістичних і тактичних засобів, прийомів і методів виявлення, фіксації та вивчення обставин криміногенного характеру, захисту окремих об'єктів від злочинних посягань; 3) розробка і вдосконалення методів та прийомів виявлення і усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів; 4) виділення у кожному випадку розслідування об'єктів криміналістично-профілактичного вивчення і відповідного впливу; 5) виявлення і дослідження особливостей типових слідчих ситуацій профілактичного характеру, які виникають під час розслідування, і розробка на їх підґрунті головних напрямків діяльності по попередженню злочинів; 6) визначення та прогнозування комплексу профілактичних заходів, найефективніших і дійових у кожній із виділених ситуацій; 7) розробка і дослідження заходів припинення та попередження при підготовці, вчиненні або приховуванні окремих видів злочинів².

¹ Див.: Кузьмичов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика: Навчальний посібник / За заг. ред. В. Г. Гончаренка та Е. М. Моїсеєва. — К., 2001. — С. 209.

² Див.: Яблоков Н. П. Криминалистическая методика. — М., 1985. — С. 38; Матусовський Г. А. Криміналістична профілактика злочинів // Криміналістика / За ред. В. Ю. Шепітька. — К., 2001. — С. 35.

Отже, предмет криміналістичної профілактики злочинів будується з урахуванням вимог кримінально-процесуального закону, кримінологічної теорії попередження злочинів, а також специфіки криміналістичної науки і особливостей її завдань. При цьому криміналістика не посягає на предмет інших наук кримінального циклу, оскільки кожна з них має свій предмет пізнання. Криміналістичний аспект попередження злочинів має свої особливості, які впливають із предмета науки криміналістики щодо слідоутворення, специфічних слідів, які відображають ознаки обстановки, що сприяли злочину¹.

У зв'язку з цим, Р. Белкін правильно зазначає, що криміналістичні засоби і методи профілактики злочинів можуть бути поділені на: 1) засоби і методи безпосереднього встановлення причин та умов, що сприяють вчиненню і приховуванню злочинів; 2) засоби і методи одержання органом розслідування або судом опосередкованої інформації про ці причини та умови; 3) засоби і методи експертного встановлення цих даних².

Виходячи з наведеного, можна дійти висновку, що криміналістична профілактика злочинів є одним із пріоритетних досліджень, які потребують подальшого розвитку теоретико-методологічних засад вчення про криміналістичну профілактику злочинів, а також розробки і дослідження криміналістичної профілактики окремих видів злочинів.

Розглянувши деякі основні теоретичні питання криміналістичної профілактики злочинів, вважаємо за необхідне з'ясувати ще одну важливу проблему, яка на даний час у криміналістичній літературі залишається дискусійною. Це стосується питання про визначення структури криміналістичної методики, зокрема того, чи повинна окрема методика розслідування містити самостійний розділ про профілактичну діяльність слідчого.

У криміналістичній теорії існуючі точки зору щодо цієї проблеми можна умовно поділити на дві основні. Прихильники пер-

¹ Див.: Матусовський Г. А. Криміналістична профілактика злочинів, що вчиняються у сфері підприємницької діяльності, і взаємодія правоохоронних органів // Боротьба зі злочинністю у сфері підприємницької діяльності / Борисов В. І., Кальман О. Г., Корж В. П. та ін. – Х., 2001. – С. 249.

² Див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики: Учебное пособие для вузов. – 3-е изд. – М., 2001. – С. 88.

шої (О. Васильєв, Р. Белкін) вважають, що окремі методики розслідування не включають як самостійний її структурний елемент питання попередження злочинів. Так, О. Васильєв писав: «Чи входить у методику розслідування встановлення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів, і вжиття заходів щодо їх усунення? Ні, не входить. Це не означає недооцінку попередження злочинів. Йдеться про правильне розмежування компетенції між науками, зокрема, між криміналістикою і криминологією»¹.

На нашу думку, така позиція викликає деякі заперечення, оскільки подібне тлумачення знижує роль та ефективність криміналістики в цілому. У цьому зв'язку необхідно насамперед визначити співвідношення предметів криміналістики та криминології. Ми поділяємо точку зору Р. Белкіна, який стверджує: «Предметом криминології є розробка системи попереджувальних заходів. До цієї системи криминологія включає також і криміналістичні заходи попередження окремих видів злочинів, проте користується ними як даними науки криміналістики, тобто сама розробкою таких заходів не займається»².

Отже, криміналістична методика, на відміну від криминології, вивчає і досліджує не загальну концепцію попередження злочинності, а головним чином закономірності організації та проведення профілактичної діяльності слідчого при розкритті та розслідуванні окремих видів злочинів.

Р. Белкін вважає, що окрема криміналістична методика не повинна містити розділ про профілактичну роботу слідчого. Загальні необхідні відомості про неї, на його думку, мають міститися у вченні про принципи організації діяльності по збиранню, дослідженню, оцінці та використанню доказів, а опис типових для окремих видів злочинів причин та умов, що сприяють їх вчиненню, доцільно помістити в розділі про криміналістичну характеристику³.

Друга точка зору полягає в тому, що її представники (О. Колесніченко, В. Коновалова, Г. Матусовський, М. Салтєвський,

¹ Васильєв А. Н. Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений // Соц. законность. — 1975. — № 4. — С. 61, 62.

² Белкин Р. С. Вказ. праця. — С. 115.

³ Див.: Там само. — С. 75.

В. Бахін, А. Волобуєв, М. Яблоков, А. Возгрін, В. Кузьмічов, Г. Прокопенко, В. Шепітько та ін.) визначають питання про встановлення причин та умов вчинення злочинів і профілактичної роботи слідчого як заключний, самостійний елемент криміналістичної методики, як один із об'єктів її дослідження.

Слід звернути увагу на термінологічні розбіжності в найменуванні цього структурного елемента криміналістичної методики у різних авторів: О. Колесніченко — «криміналістичні питання профілактики даного виду злочину» (1978 р.), «профілактичні дії слідчого при розслідуванні окремих видів злочинів» (1988 р.); Г. Матусовський — «заходи криміналістичної профілактики» (2001 р.); М. Салтєвський — «профілактичні дії слідчого» (1996 р.), «виявлення обставин, що сприяють вчиненню злочинів, і визначення заходів щодо їх усунення» (2001 р.); І. Возгрін — «особливості підготовки і проведення попереджувальної діяльності слідчих та дізнавачів при розслідуванні окремих видів злочинів» (2001 р.); М. Яблоков — «особливості попередження окремих злочинів» (2001 р.); А. Волобуєв — «профілактичні дії слідчого при розслідуванні злочинів певного виду або групи» (1996 р.); В. Бахін — «виявлення обставин, що сприяють вчиненню злочинів, і визначення заходів щодо їх усунення» (1987 р.); В. Кузьмічов і Г. Прокопенко — «особливості профілактичної діяльності слідчого за матеріалами розслідування певної категорії справ» (2001 р.) та ін. Тому, на наш погляд, заключний розділ методики необхідно називати «Криміналістична профілактика певного виду злочину», зокрема криміналістична профілактика розкрадань, криміналістична профілактика ухилень від сплати податків, криміналістична профілактика контрабанди і т. ін.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що криміналістичну профілактику злочинів необхідно розглядати в методиці розслідування як окремий, заключний її структурний елемент. При цьому слід виходити з таких положень.

По-перше, організація і планування роботи дізнавача та слідчого по розслідуванню злочинів обов'язково включають встановлення причин злочинів та умов, що сприяють їх вчиненню (ст. 23 КПК), відображуючи тим самим один з найважливіших напрямків діяльності дізнавачів та слідчих. Важливо підкреслити, що їх виявлення, як і прийняття заходів щодо

усунення, проходить одночасно з доказуванням інших обставин, які належить встановити по кожній кримінальній справі. Тільки взаємозв'язок цих двох напрямків діяльності дозволяє встановити істину у справі. Тому така діяльність є окремим, самостійним і обов'язковим етапом пізнання злочинної події, врахування якого дає змогу глибше й повніше вивчити й дослідити обставини такого злочину і розробити відповідні криміналістичні рекомендації профілактичного характеру.

По-друге, методика розслідування окремих видів злочинів є підґрунтям для розробки криміналістичних прийомів попередження злочинів і фактично визначає рамки профілактичної роботи слідчого по розслідуваних справах з урахуванням слідчих ситуацій профілактичного характеру, які складаються під час розслідування конкретних злочинів. Разом з тим криміналістичні прийоми і методи профілактичної роботи формуються саме у змісті методики розслідування, входять до її предмета і становлять об'єкт дослідження.

По-третє, узагальнення судово-слідчої практики свідчить про те, що профілактична робота при розслідуванні злочинів явно недооцінюється. Так, за період з 1995–2001 рр. тільки у митних органах України було порушено і знаходилося у провадженні дізнавачів митниць 5 тис. 788 кримінальних справ про контрабанду і лише у 21 випадку (0,36 %) внесено подання про виявлені причини та умови, що сприяли вчиненню таких злочинів, і вжиття заходів щодо їх усунення (ст. 23¹ КПК). Таке становище характерне при розслідуванні інших видів злочинів і показує, що цьому напрямку діяльності не приділяється належної уваги. Останнє зумовлює актуальність, важливість та необхідність дослідження і розробки питань криміналістичної профілактики злочинів.

Надійшла до редколегії 10.04.02